

NOVA ANTIČKA

DUKLJA IX

DM

CIVLARITAS
VIXITANNXL
SO DALES
ACFNIOMA
CILII. CVRN
TFCFNEFOR
TV NATO

Nova antička Duklja IX   New Antique Doclea IX

Izdavač: Publisher:
JU Muzeji i galerije Podgorice   *Museums and Galleries of Podgorica*
Marka Miljanova 4   *Marka Miljanova 4*
81000 Podgorica, Crna Gora   *81000 Podgorica, Montenegro*

www.pgmuzeji.me
email: pgmuzej@t-com.me
tel: + 382 20 242 543

Za izdavača: For the publisher:
Sead Đokaj   *Sead Djokaj*

Urednik: Editor:
Dragan Radović   *Dragan Radovic*

Redakcija: Editorial board:
Prof. dr Dejan Radičević,   *Dejan Radicevic,*
Filozofski fakultet Beograd   *Faculty of Philosophy in Belgrade*
Prof. dr Mirjana Sanader,   *Mirjana Sanader,*
Filozofski fakultet Zagreb   *Faculty of Philosophy in Zagreb*
Prof. dr Irena Lazar,   *Irena Lazar,*
Univerza na Primorskem Koper   *University of Primorska Koper*
Dr Silvana Blaževska, NU Stobi   *Silvana Blazevska, NI Stobi*
Mr Miloš Živanović, Centar za   *Milos Zivanovic, Center for konzervation*
konzervaciju i arheologiju Crne Gore   *and archaeology of Montenegro*

Prevod: Translation:
Dimitar Nikolovski, Mladen Zagarčanin,   *Dimitar Nikolovski, Mladen Zagarcenin,*
Ivana Medenica, Dragan Radović   *Ivana Medenica, Dragan Radovic*

Dizajn: Design:
Milica Vukanović   *Milica Vukanovic*

Štampa: Print:
DPC Podgorica   *DPC Podgorica*

Tiraž: 300   Print run: 300

Časopis se referira u: The journal is indexed in:
DYABOLA. Sachkatalog der Bibliothek - Römisch - Germanische Kommission
des Deutschen Archäologischen Instituts

Časopis štampan uz finansijsku pomoć: Journal printed with support:

Sadržaj / Contents:

Lenče JOVANOVA Добровољна удружења из Скупија Voluntary associations from Scupi.....	7
Domagoj TONČINIĆ Mirna VUKOV Prošlost i sadašnjost. Prenamjena rimskih kamenih spomenika iz Tilurija Past and Present. The Afterlife of Roman Stone Monuments from Tilurium.....	37
Милош М. ЖИВАНОВИЋ Касноантичка некропола у Ибричевини, Подгорица, Црна Гора Late Antique Necropolis in Ibričevina, Podgorica, Montenegro.....	65
Alexander MANEV Trikonhos u Doljanima u kontekstu ranohrišćanske Dokleje The Doljani triconchos in the context of Early Christian Doclea.....	77
Mladen ZAGARČANIN Ranosrednjovjekovna Nekropola u Mijelama i pitanje “Komani-Kroja” kulture na našim prostorima The early medieval necropolis Mijela and the question of “Komani-Kruje” culture in the region.....	97
Paulin PUSHIMAJ Vasellame vitreo da un contesto medievale del castello di Drivasto (Albania) Staklene posude iz srednjovjekovnog konteksta utvrđenja u Drivastu (Albanija).....	157
IN MEMORIAM Vera Drecun (1936-2017).....	179
Uputstvo saradnicima časopisa Nova Antička Duklja Instructions for contributors to almanac New Antique Doclea.....	181

Prošlost i sadašnjost. Prenamjena rimskih kamenih spomenika iz Tilurija¹

Domagoj Tončinić
Mirna Vukov

Odsjek za arheologiju
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3
HR – 10000 ZAGREB
E-mail: dtoncini@ffzg.hr ; mvukov@ffzg.hr

Past and Present. The Afterlife of Roman Stone Monuments from Tilurium¹

UDK 904:726.82(497.5)

Sažetak:

U selu Gardun i njegovoj okolini, na širem području nekadašnjeg legijskog logora Tilurija, do današnjeg su dana u seoske kuće ostali ugrađeni ulomci žrtvenika i nadgrobnih spomenika te ulomci arhitektonske plastike. Oni su, zajedno s podacima u starijoj literaturi i rezultatima sustavnih arheoloških istraživanja, zoran svjedok destrukcije logora i prenamjene prostora. Destrukcije logora i prenamjene prostora započele su nakon odlaska legije *VII Claudia pia fidelis* iz Tilurija ili najkasnije nakon odlaska posljednje vojne postrojbe iza 245. god., a nastavile su se do 20. st., pri čemu su se izmjenjivali periodi različitog intenziteta, a glavni pokretač je bila potreba za pristupačnim i povoljnim građevinskim materijalom. Veća destrukcija bila je uzrokovana civilnim naseljavanjem vojnog logora u kasnoj antici, izgradnjom obližnjih utvrda u vrijeme osman-

---

1 Ovaj rad je financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom 6505 Between the Danube and the Mediterranean. Exploring the role of Roman military in the mobility of people and goods in Croatia during the Roman Era. Rad je za tisak pripremljeno izlaganje koje su autori pod naslovom Od Tilurija do Trilja. Antičke spolije u triljskom kraju 3. srpnja 2017. god. održali na 3. okruglom stolu u okviru bilateralnog hrvatsko-srpskog znanstvenois-traživačkog projekta Spomenici VII. legije u Dalmaciji i Meziji u Arheološkom muzeju u Splitu.

Summary:

In the village of Gardun and its surroundings, in the wider area of the former legionary fortress *Tilurium*, fragments of altars and tombstones, as well as fragments of architectural plastics, have remained built into the village houses until today. They, along with the data in the older literature and the results of the systematic archaeological research, are a harsh witness to the destruction of the legionary fortress and the transformation of space. The destruction of the fortress and the alteration of the space began after the departure of *Legio VII Claudia pia fidelis* from *Tilurium* or at the latest after the departure of the last military unit after 245CE. It continued until the 20th century with interchanging periods of varying intensity while the main initiator was the need for accessible and affordable building materials. The greater

---

1 This work has been fully supported by the Croatian Science Foundation under the project 6505 Between the Danube and the Mediterranean. Exploring the role of Roman military in the mobility of people and goods in Croatia during the Roman Era. This work is a printing prepared presentation that the authors under the title Od Tilurija do Trilja. Antičke spolije u triljskom kraju, on July 3, 2017 held on the 3rd round table within the bilateral Croatian-Serbian scientific research project Monuments of Legio VII in Dalmatia and Moesia in the Archaeological Museum in Split.

lijskih ratova, ponovnim naseljavanjem Garduna nakon protjerivanja Osmanlija te gospodarskim i demografskim razvojem triljskog kraja u drugoj polovici 19. st.

Ključne riječi: Trilj, Gardun, Tilurij, rimski kameni spomenici, spolium

destruction was caused by the civilian settlement built on a legionary fortress in the Late Antiquity, the construction of nearby fortresses during the wars against the Ottomans, the re-occupation of Gardun after the expulsion of the Ottomans, and the economic and demographic development of the Trilj region in the second half of the 19th century.

Keywords: Trilj, Gardun, Tilurium, Roman stone monuments, spolium

Područje sela Gardun, susjednog sela Vojnić i grada Trilja već gotovo 150 godina plijeni pozornost znanstvene zajednice nalazima nadgrobnih spomenika i drugih natpisa različitih rimskih vojnih postrojbi (Za rimske vojne postrojbe u Tiluriju vidi Sanader i Tončinić 2010, 34–37; 2013, 412–413). Među navedenim postrojbama najzastupljenija je *legio VII*, odnosno *legio VII Claudia pia fidelis*. Ta koncentracija spomenika VII. legije već je zarana dovela do zaključka da se na Gardunu treba tražiti legijski logor iz razdoblja njenog boravka u provinciji Dalmaciji (Ritterling, 1924, 1616–1617; Betz, 1939, 8–9; Tončinić, 2011, p. 172), a zaslugom Stjepana Gunjače znamo da je antičko ime toga logora bilo Tilurium (Gunjača, 1937, 39–46, Alföldy 1987, 313–316). Nakon što je *legio VII Claudia pia fidelis* premještena u Viminacij (*Viminatium*) u provinciji Meziji, u Tiluriju su, sudeći po natpisima, bile smještene pomoćne postrojbe i možda veksilacije drugih legija. Posljednja pomoćna postrojba odlazi iz Tilurija iza 245. god. (Zaninović, 2008, 182), a da su već u to doba sigurnost na ovom području čuvali konzularni beneficijariji svjedoče dva zavjetna žrtvenika pronađena prilikom produbljivanja korita rijeke Cetine u Trilju. Žrtvenik Jupiteru, Junoni i Fortuni postavio je 211. god. konzularni beneficijarij nepoznate postrojbe, a žrtvenik Jupiteru i božanstvu rijeke *Hippus* konzularni beneficijarij i pripadnik postrojbe *legio I Adiutrix* koja je tijekom 2 st. imala svoje veksilacije po Dalmaciji (Schallmayer et al., 1990, br. 489 i 490). Upravo se na tom položaju uz rijeku podno Tilurija pretpostavlja beneficijarijska stanica (*statio*) uz rimski most u naselju koje nam je iz izvora poznato kao *Pons Tiluri* (Itin. Ant., 337,5) ili *Ponteluri* (Rav., IV, 16) (Zaninović, 2008, 183).

Za pretpostaviti je da je već nakon što je *legio VII Claudia pia fidelis* premještena u Viminacij došlo do značajnih građevinskih preinaka u logoru, ali karakter i opseg tih radova za sada arheološki nije moguće pratiti. Za razliku od toga, arheološki su jasno dokumentirane drastične

For almost 150 years, the area of the village Gardun, the neighbouring village of Vojnić and city of Trilj have been attracting the attention of the scientific community with the findings of tombstones and other inscriptions of various Roman military units (For the Roman military troops in Tilurium see Sanader and Tončinić, 2010, 34–37; 2013, 412–413). Among the aforementioned units the most represented is *Legio VII*, or *Legio VII Claudia pia fidelis*. The concentration of the monuments of *Legio VII* had already led to the conclusion that a legionary fortress from the period of its stay in the province of Dalmatia should be sought in Gardun (Ritterling, 1924, 1616–1617; Betz, 1939, 8–9; Tončinić, 2011, 172). Thanks to Stjepan Gunjača, we know that the ancient name of this legionary fortress was *Tilurium* (Gunjača, 1937, 39–46 Alföldy 1987, 313–316.). After the departure of *Legio VII Claudia pia fidelis* to *Viminacium* in the province of Moesia, according to the inscriptions, auxiliary units and perhaps divisions of other legionary units were located in *Tilurium*. The last auxiliary unit left *Tilurium* soon after 245 CE (Zaninović, 2008, 182). At this time, the security in this area was maintained by the *beneficarii consularis* is attested by two sacrificial altars found during the deepening of the riverbed of the Cetina River in Trilj. The altar dedicated to Jupiter, Juno and Fortuna was set up in 211 CE by *beneficiarius consularis*, whose unit is unfortunately unknown, while the altar dedicated to Jupiter linked to the *Hippus* River was set up by *beneficiarius consularis* who served in *legio I Adiutrix*, the legion whose divisions stayed in the province of Dalmatia during the 2nd century CE (Schallmayer et al., 1990 no. 489 and 490). The station of the *beneficarii consularis* is assumed on this position along the river at the foot of *Tilurium*, next to the Roman bridge in the settlement known to us from literary sources as *Pons Tiluri* (Itin Ant., 337,5) or *Ponteluri* (Rav., IV, 16) (Zaninović, 2008, 183).

One can assume that, since the *Legio VII Claudia pia fidelis* was transferred

promjene u organizaciji prostora koje su uslijedile nakon odlaska posljednje vojne postrojbe iz Tilurija. One se očituju u prenamjeni pojedinih građevina i/ili njihovoj potpunoj destrukciji. Za pretpostaviti je da se destrukcija logora i logorskih građevina kontinuirano nastavila do u 20. st., da su se pri tome izmjenjivali periodi različitog intenziteta, i da je glavni pokretač destrukcije bila potreba za pristupačnim i povoljnim građevinskim materijalom. Veća destrukcija sigurno je bila uzrokovana civilnim naseljavanjem vojnog logora u kasnoj antici, izgradnjom utvrda u vrijeme osmanlijskih ratova, ponovnim naseljavanjem Garduna nakon protjerivanja Osmanlija te gospodarskim i demografskim razvojem triljskog kraja u drugoj polovici 19. st. Poligonalni i priklesani kameni blokovi s lica rimskih zidova u Tiluriju sigurno su bili pristupačan, a zbog djelomične obrade, i povoljan građevinski materijal. U kojoj su mjeri i u kojem radijusu oni uistinu i korišteni u kasnijim razdobljima nije moguće utvrditi. Zoran svjedok te prakse do današnjeg su dana ostali ulomci žrtvenika i nadgrobnih spomenika te ulomci arhitektonske plastike ugrađeni u seoske kuće na Gardunu i njegovoj okolini. Isto svjedoče spolije zabilježene u starijoj literaturi i one dokumentirane u sustavnim arheološkim istraživanjima. Osnovni cilj ovoga rada je obrada tih spolija, koje do sada nisu sagledane u cjelini. Spomenicima ćemo pristupiti prateći kronološki slijed njihove prenamjene, kako bi dobili uvid u povijest Tilurija i triljskog kraja od trenutka kada oni gube vojni karakter do danas.

Od legijskog logora do civilnog naselja

Na području centurija u jugoistočnom kutu logora Tilurija dokumentirana je među ostalima i treća građevinska faza kojom dolazi do njihove djelomične destrukcije i potpune prenamjene. Naime, hodna površina SJ 15 između dvije centurije svjesno je zatrpana amorfnim kamenjem SJ 23 (Sanader i Tončinić, 2014, 72–74, 79–80 sl. 31). S obzirom na količinu

to *Viminacium*, there were significant reconstructions in the fortress, but the character and scope of these works cannot be tracked archeologically. In contrast, following the departure of the last military unit from *Tilurium*, archaeological evidence of drastic changes in the organization of space had been documented. They had manifested in the transformation of individual structures and / or their complete destruction. One can assume that the destruction of the legionary fortress and its buildings continued until the 20th century, with interchanging periods of varying intensity, and that the main driver of the destruction was the need for accessible and affordable building materials. Larger destruction was certainly caused by the civilian settling of a legionary fortress in the Late Antiquity, by the construction of a fortress at the time of the Ottoman wars, the re-occupation of Gardun after the expulsion of the Ottoman Empire and the economic and demographic development of the Trilj region in the second half of the 19th century. Polygonal and trimmed stone blocks from the faces of Roman walls in *Tilurium* were certainly accessible and favourable construction material due to partial processing. It is not possible to determine to what extent and in what radius they were actually used in later periods. To the present day, fragments of altars and tombstones, as well as fragments of architectural plastic built into rural houses in Gardun and its surroundings have remained a witness to such practices. The same is attested by spolia recorded in literature and those documented in systematic archaeological excavations. The main goal of this paper is the analysis of these spolia, which have not been perceived as a whole so far. The monuments will be approached by following the chronological sequence of their transformation in order to gain insights into the history of *Tilurium* and the Trilj region from the moment they lost the military character to this day.

kamenja (približno 15 x 4 x 2 m) opravdano se može pretpostaviti da kamenje potječe sa samih centurija, odnosno da je zatrpavanju prethodila djelomična destrukcija centurija. Destrukciju centurija potvrđuje i činjenica da su u SJ 23 dokumentirani i ulomci žbuke, obrađenog kamenja koje potječe s kutnih klesanaca centurija, kao i polovica kapitela (Sanader i Tončinić, 2014, 72). Ti malobrojni nalazi, koji nisu pouzdano datirani, zajedno s kamenom ispunom SJ 23, čiji su sastavni dio, na osnovi stratigrafskih odnosa predstavljaju prvu arheološki jasno dokumentiranu drastičnu prenamjenu građevina i promjenu u organizaciji prostora u rimskom vojnom logoru Tiluriju. Takva prenamjena prostora može se pretpostaviti isključivo nakon odlaska legije *VII Claudia pia fidelis* iz Tilurija ili čak nakon odlaska posljednje vojne postrojbe iza 245. god. Da je tim zahvatom došlo do potpune prenamjene centurija dodatno potvrđuje i grobnica SJ 165. Ona je sazidana uz južno lice jednog zida centurije koji je time iskorišten kao sjeverni rub grobnice. Grobnica je ukopana u SJ 113. SJ 113 prekrila je amorfno kamenje SJ 23 na koje je položena grobnica SJ 165. U grobnici je bilo sahranjeno šest odraslih osoba i jedno dijete. Iako pokrov grobnice nije ustanovljen, grobnica je čini se dobro datirana novcem cara Valenta (364. – 378.) i pojasnom kopčom koja se pripisuje Istočnim Gotima i datira u 2. pol. 5. i 6. st. (Šeparović, 2014, 301, 306 kat. br. 59; Ivčević, 2014, 155, 175 kat. br. 77; Sanader i Tončinić, 2014, 72). Prva prenamjena rimskih kamenih spomenika iz Tilurija može se dakle datirati između odlaska legije *VII Claudia pia fidelis* iz Tilurija ili odlaska posljednje vojne postrojbe iza 245. god. te kraja 5. st.

Grobovi i grobnice prilikom čije gradnje su iskorišteni spoliji u Tiluriju su zabilježeni na još nekoliko mjesta. Među njima treba spomenuti grob SJ 20 od 21 na sondi B, u neposrednoj blizini ranijeg mozaika. Grob je ukopan u zid SJ 5, a izrađen je od fino oblikovanih kamenih ulomaka koji su sekundarno upotrijebljeni za

From a legionary fortress to a civilian settlement

In the south-eastern corner of the fortress in *Tilurium*, among others, a third building phase has been documented in the area of centuriae which resulted in their partial destruction and complete transformation. Specifically, the walking surface SU 15 between the two centuriae was covered wittingly with amorphous stones SU 23 (Sanader and Tončinić, 2014, 72–74, 79–80 Fig. 31). Considering the amount of stones (approx. 15 x 4 x 2 m), it can be assumed that the stones originated from centuriae themselves, and that the backfilling was preceded by a partial destruction of the centuriae. The destruction of the centuriae is also confirmed by SU 23 in which the fragments of plaster, plastered stones originating from the angular carved stones of centuriae, as well as half of the capital were documented (Sanader and Tončinić, 2014, 72). These few findings, which have not been reliably dated, together with the stone infill SU 23, of which they are an integral part, represent the first archaeologically documented drastic redevelopment of buildings and changes in the organization of space in the Roman legionary fortress *Tilurium*, based on stratigraphic relationships. Such reuse of the space can be assumed only after the departure of the *Legio VII Claudia pia fidelis* from *Tilurium* or even after the departure of the last military units after 245 CE. The tomb SU 165 further confirms that this action led to a complete transformation of the centuriae. The tomb was built along the southern face of a centuriae wall which was reused as the northern edge of the tomb. The tomb was dug in the SU 113. SU 113 covered the amorphous stones SU 23 on which the tomb SU 165 was laid. Six adults and one child were buried in the tomb. Although the cover of the tomb was not found, the tomb is dated in certainty with the coin of Emperor Valent (364–378 CE) and a belt buckle that is attributed to the Eastern Gots which dates back to the

ukop pokojnika (Sanader i Tončinić, 2014, 85–88 sl. 95–99). U grobu nije bilo nalaza, pa nema ni oslonca za pouzdanu dataciju prenamjene arhitektonskih ulomaka koji su poslužili kao dno i pokrov groba.

Na sličan način nastali su vjerojatno i grobovi koji su oko 1960. god. nađeni prilikom neodobrenih građevinskih radova na položaju Oglavak. Spominju se grobovi pod tegulama i grobovi pod kamenim pločama, a sudeći po sačuvanoj fotodokumentaciji riječ je o ulomcima arhitektonske plastike i/ili dijelovima svoda cisterne (Milošević, 1998, 248 br. 409. Gardun (Oglavak) sl. 408). Kada su oni iskorišteni kao pokrov grobova ne može se sa sigurnošću utvrditi. Naime, od nalaza, koji bi mogli pouzdano datirati grobove, sačuvan je samo podatak da su u grobovima nađene pojasne kopče, keramičke i staklene posude koje Ante Milošević pripisuje 4. do 5. st. (Milošević, 1998, 248 br. 409 Gardun (Oglavak)). U neposrednoj blizini cisterne, također na položaju Oglavak, nađena je jedna grobnica, u kojoj je bilo sahranjeno pet osoba (Abramić, 1940). Ploče s kojima je grobnica bila prekrivena spojene su tvorile natpis dimenzija 148 x 69 x 21 cm. Na njemu je zabilježeno kako je *cohors VIII voluntariorum civium Romanorum* u vrijeme cara Antonina Pija (138. – 161. god.), odnosno u razdoblju između 145. i 161. god., podigla *turrem ad aquam tollendam* (toranj za podizanje vode) (Abramić, 1940 tab. 35; Šašel i Šašel, 1986, 1984; Vrbanc, 2012, 35–36 kat. br. 23; <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD021069> (letzte Änderungen: 20. Juli 2017, Osnabrügge); Zaninović, 1996, 286) U grobnici nije bilo nalaza, pa kao oslonac za dataciju može poslužiti jedino precizno datirani građevinski natpis, koji nije mogao poslužiti kao pokrov grobnice dok je VIII. kohorta još boravila u Tiluriju. Ona je u Tiluriju pak potvrđena sve do 245. god. kada je podignut njen najmlađi datirani, žrtvenik *CIL III 9724 (2706)*, kojeg je Marko Ipije Vitalije, *centurio coh(ortis) VIII vol(untariorum)*, posvetio Jupiteru i geniju (Vrbanc, 2012, 38–39 kat. br. 25; [second half of 5th and the 6th centuries. \(Ivčević, 2014, 155, 175 no. 77; Sanader and Tončinić, 2014, 72; Šeparović, 2014, 301, 306 no. 59\). The first reuse of Roman stone monuments from *Tilurium* can therefore be dated between the departure of *Legio VII Claudia pia fidelis* from *Tilurium* or the departure of the last military unit after 245CE and at the end of the 5th century.](http://</p>
</div>
<div data-bbox=)

Existing graves and tombs for the building of which the parts of other structures were used as spolia were recorded in *Tilurium* on several other places. Among the aforementioned features, grave SU 20 of 21 from Trench B should be highlighted, which was located in close proximity to the earlier mosaic. The grave was dug into the wall SU 5 and constructed of finely shaped stone fragments used secondarily for the burial of the deceased (Sanader and Tončinić, 2014, 85–88 Fig. 95–99). The grave did not include any findings; therefore it lacks a basis for precise dating of the architectural remains which were reused as the bottom and the cover of the grave.

The graves found at the site Oglavak around 1960 during illegal construction works likely incurred in similar way. Graves under the tegulae and stone slabs are mentioned, which considering the available photo documentation, were the remains of architectural components and/or parts of the ceiling of the cistern (Milošević, 1998, 248 no. 409. Gardun (Oglavak) Fig. 408). It cannot be determined precisely when the tegulae and stones were used as a cover for graves, since the only documented finds were belt buckles, pottery and glass vessels dated by Ante Milošević in the 4th – 5th century CE (Milošević, 1998, 248 no. 409 Gardun (Oglavak)). In the immediate vicinity of the cistern, also on the site of Oglavak, a tomb with five buried individuals was found (Abramić, 1940). Slabs covering the tomb formed an inscription measuring 148 x 69 x 21 cm. The inscription records the construction of *turrem ad aquam tollendam* (water tower) by the *cohors VIII voluntariorum civium Romano-*

edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD058589 (letzte Änderungen: 14. Juni 2012, Gräf); Zaninović, 1996, 286).

U neposrednoj okolici Tilurija dokumentirana je još jedna grobnica koja je bila prekrivena ranijim natpisima. Riječ je o grobnici iz Vojnića i stelama Lucija Kusija Askanija i Lucija Anharena, koji je bio *miles leg(ionis) VII*, dakle u razdoblju prije 42. god. Osim navedenih stela pri gradnji grobnice iskorištena je i jedna tegula s pečatom IV. legije *Flavia felix*. U grobnici su, sudeći po nalazima, sahranjene dvije osobe (Sanader, 2000). Križolika fibula priložena je kršćaninu koji je sahranjen u 6. ili 7. st. Grobnica je tada po drugi put iskorištena, a izvorno je vjerojatno podignuta u 4 st., o čemu svjedoče svjetiljka 4. do 5. st. i pojasna kopča 4. st. S obzirom na ovaj nalaz, i nalaze drugih vojničkih nadgrobnih spomenika u Vojniću i na potezu između Vojnića i Garduna, može se pretpostaviti da ove stele potječu s nekropole u Tiluriju, i da su nadgrobnni spomenici s te nekropole već u 4. st. prenamijenjeni za izgradnju barem jedne grobnice.

Obrana Cetine od Osmanlija

Kao što smo prethodno pokazali građevine legijskog logora Tilurija već su u kasnoj antici korištene kao izvor građevinskog materijala, a istu sudbinu doživjeli su i nadgrobnni spomenici, građevinski natpisi i ulomci arhitektonske plastike. Za očekivati je da se takva destrukcija nastavila i u kasnijem razdoblju. O naseljavanju triljskog kraja u srednjem vijeku prvenstveno svjedoče srednjovjekovna groblja (Pregled različitih položaja sa zabilježenim srednjovjekovnim grobovima vidi i kod Milošević, 1998, 233–301; Vrgoč, 2010, 45). Među njima, u kontekstu prenamjene rimskih kamenih spomenika, treba istaknuti položaj Okolište na kojem je izgrađena tvornica Cetinka u Trilju. Prilikom zaštitnih arheoloških istraživanja pronađeno je 11 grobova. Prethodno je na istom položaju, kao spolij u jednom grobu,

rum during the reign of *Antonius Pius* (138 – 161 CE), i.e. the period between 145 and 161 CE. (Abramić, 1940 tab. 35; Šašel and Šašel, 1986 1984; Vrbanc, 2012, 35–36 no. 23; <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD021069> (letzte Änderungen: 20. Juli 2017, Osnabrügge); Zaninović, 1996, 286). The tomb did not contain any finds except the inscription, a basis for reliable dating of the tomb which could not have been constructed while the cohort was still stationed in *Tilurium*. *Cohors VIII voluntariorum civium Romanorum* was confirmed in *Tilurium* until 245 CE, when its last dated altar *CIL III 9724* (2706) was dedicated to *Iuppiter Optimus Maximus* and a *genius* by *Marcus Ippius Vitalis, centurio coh(ortis) VIII vol(untariorum)* (Vrbanc, 2012, 38–39 no. 25; <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD058589> (letzte Änderungen: 14. Juni 2012, Gräf); Zaninović, 1996, 286).

In the close proximity of *Tilurium*, another tomb covered with earlier Latin inscriptions was documented. It is a tomb from Vojnić and the gravestones of *Lucius Cusius Ascanius* and *Lucius Ancharenus*, the latter serving as *miles leg(ionis) VII*, therefore in the period prior to 42 CE. Along with the above-mentioned stelae, a roof-tile with the stamp of *legio IV Flavia Felix* was also used for the construction of the same tomb in which two individuals were buried (Sanader, 2000). Cruciform fibula was deposited as a grave good to a Christian buried in the 6th or 7th century, when the tomb was used for the second time, originally being constructed in the 4th century, suggested by the finds of a 4th – 5th century lamp and a 4th century belt buckle. Considering these and other finds of military tombstones in Vojnić and the stretch between Vojnić and Gardun, it can be assumed that both stelae originate from the cemetery of *Tilurium* and that they were used for the construction of an at least one tomb already in the 4th century.

nađen ulomak ranokršćanskog pilastra. Na osnovi pilastra, podataka o zidovima koji su uništeni prilikom gradnje tvornice i jednog povijesnog dokumenta Ante Milošević pretpostavlja ranokršćansku crkvu na ovome položaju (Milošević, 1998, 270–271 br. 469. Okolište sl. 440).

Pokazatelji povezani s prenamjenom i destrukcijom antičkog Tilurija ponovno se javljaju tek u kasnom srednjem i ranom novom vijeku, odnosno u vrijeme izgradnje utvrda za obranu od Osmanlija. Područje Trilja pripalo je 1456. god. poljičkom plemiću Petru Dražojeviću, te je time postalo najsjeverniji dio Poljičke kneževine. Na desnoj obali Cetine, nizvodno od Trilja i podno antičkog Tilurija, Petrov sin Žarko sagradio je utvrdu Nutjak. Ona je branila sjeverni ulaz u Poljica od prodora Osmanlija iz Bosne. Iz istraživanja Nutjaka potječu dva antička spomenika pronađena u urušenom kamenju unutar utvrde. Riječ je o dvama ulomcima monumentalne grede koja je ukrašena uspravnim strigilima i akantovom viticom s bogatom rozetom u sredini, a izvedba reljefnog ukrasa upućuje na sredinu 1. st. (Tabak et al., 2010, 429 sl. 3). Drugi spomenik je ulomak nadgrobno spomenika, odnosno stele. Ulomak je prenamijenjen u konzolu prozorskog kapka, o čemu svjedoči polukružni utor, odnosno ležište drvene osovine. Od stele su sačuvani donji dio natpisnog polja i posljednji red natpisa (Tabak et al., 2010, 429 sl. 4). Iako je ulomak jako oštećen, nalazi brojne paralele među nadgrobno spomenicima rimskih vojnika u Tiluriju, a dobar primjer je stela Gneja Domicija (slika 7 i 8) (Za spomenike VII. legije usporedi Tončinić, 2011; Za spomenike ostalih postrojbi vidi Tončinić i Ivčević, 2013). S obzirom na dataciju spomenika, paralele i malu udaljenost od Nutjaka, za oba spomenika možemo opravdano pretpostaviti da potječu iz antičkog Tilurija. S obzirom da nam stratigrafski odnosi i kronologija izgradnje Nutjaka u ovoj fazi istraživanja još nisu poznati, ne možemo zaključiti kada su ulomci monumentalne grede i stele prenamijenjeni za izgradnju Nutjaka. Izvjesno

Defense of Cetina from the Ottomans

As previously discussed, buildings from the legionary fortress *Tilurium* were used already in Late Antiquity as building material, with funerary monuments, building inscriptions and fragments of architectural plastics meeting the same fate. It is expected that the same destruction continued in the later periods. Medieval cemeteries provide the main proof that Trilj and its surroundings were populated in the middle Ages (An overview of different positions with recorded medieval graves can be found in: Milošević, 1998, 233-301; Vrgoč, 2010, 45). Among them, in the context of reuse of Roman monuments, the site Okolište where the factory „Cetinka“ was built, deserves a special mention. During the protective archaeological research conducted at the site, 11 graves were uncovered. Previously in the same area, as a spolia in one grave, a fragment of an Early Christian pilaster was found. On the basis of the pilaster, information about the walls which were destroyed during the construction of the factory and one historical source, Ante Milošević assumes that an Early Christian church existed on this site (Milošević, 1998, 270–271 no. 469. Okolište Fig. 440)

Indications related to reuse and destruction of Roman *Tilurium* reappear again in Late Middle Ages and Early Modern Period which corresponds to time when fortresses for the defence against the Ottomans were built. The area of Trilj was granted in 1456 to Poljica nobleman Petar Dražojević and thus became the northernmost part of the the Republic of Poljica. On the right bank of the Cetina River, downstream from Trilj and below the Roman *Tilurium*, Peter's son Žanko, built the Nutjak fortress which defended the entrance to Poljica from the incursions of the Ottomans in Bosnia. The research of Nutjak revealed two Roman monuments from the collapsed stone rubble inside the fortress. Remains found include two fragments of monumental beam decorated

je jedino da je do toga moralo doći tokom izgradnje i/ili popravaka Nutjaka u razdoblju od kraja 15. do samog početka 18. st.

Dolazak Poljičana

Nakon utvrđivanja Cetine za obranu od Osmanlija u Tiluriju, s iznimkom izvora o obnovi Nutjaka, ponovno kroz duže vrijeme nemamo pokazatelja za građevinske aktivnosti. Te se aktivnosti ponovno počinju arheološki prepoznavati u razdoblju nakon protjerivanja Osmanlija iz triljskog kraja, a vezane su uz naseljavanje novog stanovništva, odnosno seobe iz Bosne i Hercegovine, te prvenstveno uz dolazak Poljičana. Navedene su migracije dokumentirane povijesnim izvorima, isto kao i značajna prenamjena prostora i nova građevinska djelatnost, oboje rezultat prvog značajnijeg naseljavanja Tilurija nakon antike. Do naseljavanja novog stanovništva došlo je već 1687. god., na početku Morejskog rata (1684. – 1699.), kada se iz Poljica, točnije sela Sriane i Donji Dolac, u Tilurij doselilo po deset obitelji. Naseljavanje Tilurija, kao i čitavog triljskog kraja iz Poljica, ali i iz Hercegovine, nastavilo se i nakon Morejskog rata (Soldo, 1989, 98–100, 122–127). O naseljavanju i time povezanim demografskim i imovinsko-pravnim promjenama, te intenzitetu tih promjena, svjedoče prvenstveno spisi mletačkih generalnih providura Dalmacije (HR-DAZD-1), odnosno potvrde investitura novim naseljenicima. One često navode i imena bivših muslimanskih vlasnika dodijeljenih posjeda, i time potvrđuju da je antički Tilurij bio naseljen i u vrijeme osmanlijske vlasti (Soldo, 1989, p. 86). Vrijedan izvor su i mletački katastri, koji dokazuju da je došlo do definitivnog naseljavanja Tilurija, a uz podatke o pojedinim česticama, njihovima vlasnicima, površini, namjeni i drugo, sadrže i planove u boji. Usporedba Grimanijevog i današnjeg katastarskog plana jasno pokazuje da su zemljišne čestice i njihove međe, kakve na području Tilurija poznajemo danas, u osnovi postojale već tada. Isto vrijedi i za

with vertical strigils, acanthus curls and a richly ornamented rosette in the middle, dated by the relief decoration in the middle of the 1st century CE. (Tabak et al., 2010, 429 Fig. 3). The second monument is a fragment of a stela, reused in the console of a window lid, confirmed by a semi-circular hole serving as a slot for a wooden shaft. The stela has only its lower part of the inscription field and the last row of the inscription preserved (Tabak et al., 2010, 429 Fig. 4). Although the fragment was severely damaged, it has many correlations among the funerary monuments of Roman soldiers in *Tilurium*, a notable example being the stela of *Gnaeus Domitius* (Photo 7 and 8) (For the monuments of legio VII see Tončinić, 2011; For the monuments of other units see Tončinić and Ivčević, 2013). Considering the dating, correlations and distance of the monuments from Nutjak, we can assume that both originate from *Tilurium*. Since the stratigraphic relations and chronology of the Nutjak's construction phases are still unknown, it is not possible to determine if the fragments of monumental beam and stelae were reused for the construction of Nutjak. It is certain that it occurred during the building or repair of Nutjak in the period from the end of the 15th century until the beginning of the 18th century.

The arrival of the people of Poljica

After fortifying Cetina for the defence against the Ottomans in *Tilurium*, with the exception of sources about the restoration of Nutjak, there are no indicators of building activities for the extended periods of time. New construction is archaeologically recognizable in the period after the expulsion of Ottomans from the area of Trilj and is related to the resettlement of the population from Bosnia and Hercegovina, but mainly to the coming of the people of Poljica. The migrations were documented in historical sources, same as significant space alteration and renewed building activity, both results of the

raster seoskih putova, ali i za razmještaj seoskih kuća i drugih građevina. One su danas brojnije, ali su u osnovi koncentrirane na istim položajima. To zapažanje bitno je za dataciju prenamijenjene onih antičkih spomenika koji su na različite načine iskorišteni prilikom stvaranja poljoprivrednih površina, označavanje njihovih međa i samog obrađivanja ili su pak uzidane u seoske građevine. U zemljom škrtoj Dalmaciji nove obradive površine oduvijek su stvarane nasipavanjem padina kamenjem i zemljom, kako bi se stvorile horizontalne površine, te podizanjem suhozidima, kako bi se spriječila erozija tla, a oni su ujedno predstavljali međe između posjeda. Krčenjem i obrađivanjem zemlje na površinu je neprestano izlazilo kamenje, čijim su odlaganjem na međe nastajali i rasli suhozidi te gomile, često smješteni iznad antičke arhitekture koja je onemogućavala poljoprivrednu djelatnost na tome mjestu. Osim građevinskog kamena sa antičkih zidova, na suhozidima su tako odlagani i ulomci epigrafičkih spomenika i arhitektonske plastike. O tome svjedoči ulomak stele centuriona koji se zbog mjesta nalaza i prikaza vrata, odnosno tipološke srodnosti sa stelama VII. legije, može tumačiti kao mogući spomenik VII. legije (Tončinić, 2011, 112 kat. br. 87). Osim na suhozidima i gomilama sitno kamenje završilo je i u nasipu seoskih puteva. O tome svjedoče ostaci različitih spomenika nađeni prilikom polaganja suvremenog vodovoda u selu Gardun 1999. god., konkretno ulomak natpisa *GEN[io?]* (Tončinić, 2003, 265 kat. br. 15, T.2. 1).

Veći i obrađeni ulomci, pronađeni prilikom krčanja i obrade zemlje ili svjesne potrage, korišteni su kao građevinski materijal. Dobar primjer za to je crkva sv. Petra Apostola na Stražbenici na Gardunu. Njena izgradnja je započela 1693. god., ubrzo nakon doseljavanja prvih Poljičana 1687. god. i još u jeku Morejskog rata (1684. – 1699.) (Soldo, 1997, 353). Gardun se zajedno s Čaporicama spominje u popisu župa splitske nadbiskupije iz 1697. god., a u popisu crkava sastavljenom kra-

first major resettlement of *Tilurium* following the period of Antiquity. New population arrived already in 1687 at the beginning of the Morean war (1684 – 1699), when ten families arrived to *Tilurium* from Poljica area or more precisely, from villages Sriane and Donji Dolac. The repopulation of *Tilurium* and its surroundings from Poljica, but also Hercegovina, continued after the Morean war (Soldo, 1989, 98–100, 122–127). Main sources about the intensity of resettlement, demographic changes and changes in property law are the documents of the Venetian provveditore generals in Dalmatia (HR-DAZD-1), i.e. confirmation of investing in new settlers. They often mention the names of former Muslim owners of the granted estates and in that manner confirm that *Tilurium* was populated during the Ottoman rule (Soldo, 1989, 86). Valuable source are also the Venetian cadastres, which definitely prove that *Tilurium* was populated and along with the data provided by land units, their owners, area, purpose etc., also contain coloured ground plans. The comparison of Grimani's and today's cadastre clearly shows that estates and their confines, known in *Tilurium* today, already existed in their principal form. The same applies for the network of village paths, organisation of houses and other buildings. Today the houses they are more numerous but concentrated in the same locations. This observation is important for the dating of the reuse of monuments that have been used in various manners when creating agricultural planes, marking their boundaries, its cultivation or being reused and inserted into rural buildings. In Dalmatia, which is scarce with arable land, new surfaces were created by backfilling of the slopes with stones and soil in order to produce horizontal areas and with drystone construction to prevent erosion. Drystone walls were also used to mark the confines between the estates. The graveling and land works produced rocks on the surface which were used for demarcation and drystone walls, but also stone piles located above the Roman architecture

jem 17. st. spominje se i crkva sv. Petra na Gardunu (Nadbiskupski arhiv u Splitu, S. 48 fol. 2v-5v i 44r-45r; Kovačić, 1989, 154; Vrgoč, 2010, 48). Netom nakon izgradnje, 1715. god., prilikom opsade Sinja u Malom ili Sinjskom ratu (1714. – 1718.) Osmanlije su ju zapalili te je crkva obnavljana i dograđivana tijekom čitavog 18. stoljeća (Soldo, 1997, 353). Najranije u vrijeme izgradnje ili prvih obnova, na pročelju crkve iznad glavnog ulaza ugrađena su dva ulomka profiliranog luka (slika 1) na koje je položena malena skulptura baroknog erota.

Sl. 1: Dva ulomka rimskog profiliranog luka, crkva sv. Petra na Gardunu (GAR 16-dig0282)

Fig. 1: Two fragments of a Roman moulded arches, the church of St. Peter on Gardun (GAR 16-dig0282)

U isto vrijeme vjerojatno možemo datirati i stelu konjanika koja je svojevrmeno bila ugrađena kao prag crkve, a danas se nalazi u zbirci Franjevačkog samostana u Sinju. Iako natpis na steli nije

which prevented the agricultural activity in such places. Apart from building stone from ancient walls, fragments of epigraphic monuments and architectural plastics were also deposited in the drystone walls. This is evidenced by the fragment of the centurion stela, which due to the location of the find and the depiction of doors, i. e. the typological correlation with other stelae of the Seventh legion, can be interpreted as a possible monument of the *Legio VII.* (Tončinić, 2011, 112 no. 87). Except on the drystone walls and piles, small stones also ended up in the fillings of village paths, evidenced by the remains of different monuments found during the laying of the modern plumbing installations in Gardun, when an fragment of an inscription reading *GEN[io?]* (Tončinić, 2003, 265 no. 15, T.2. 1)

Larger processed fragments, found during the clearing, land works or deliberate search were used as building material. Clear example of such practice is the church of St. Peter Apostle on the site on Stražbenica on Gardun. Its construction began in 1693 following the settling of first people of Poljica in 1687 during the Morean war (1684 – 1699) (Soldo, 1997, 353). Gardun, along with the village of Čaporica is mentioned in the catalogue of dioceses of Split archdiocese in 1697. In the list of churches from the end of 17th century the church of St. Peter on Gardun is also mentioned (Nadbiskupski arhiv u Splitu, S. 48 fol. 2v-5v i 44r-45r; Kovačić, 1989, 154; Vrgoč, 2010, 48). Soon after the construction in 1715, during the siege of Sinj in the so-called Sinj War (1714 – 1718) the Ottomans burned the church which was subsequently repaired and upgraded during the whole 18th century (Soldo, 1997, 353). During the construction of the church or its first renovations at the earliest, on the facade of the main entrance two fragments of a moulded arc (Photo 1) were inserted on which a small baroque sculpture of Eros was placed. Stela of a horseman can be dated in the same period, itself used as threshold of the church and today deposit-

sačuvan, stela se na osnovi mjesta nalaza, prikaza konjanika i prikaza vrata sa sigurnošću može pripisati legijskom konjaniku ili pripadniku konjaničke pomoćne postrojbe (Medini, 1984, 109–110 br. 3 sl. 2; Za konjanike među pripadnicima VII legije vidi Tončinić, 2011, 25–26, 79–80, 85–86, 207 kat. br. 3, 48 i 56. Za pomoćne postrojbe u Tiluriju vidi; Tončinić i Ivčević, 2013, 505–506 sl. 17–19).

Gospodarsko-demografski razvoj triljskog kraja u drugoj polovici 19. st.

Nakon ukidanja Mletačke republike 1797. god. u Dalmaciji i triljskom kraju ponovno su uslijedile brojne političke, gospodarske i demografske promjene, koje su se dugoročno odrazile i na građevinsku djelatnost. Kratkotrajnu prvu austrijsku upravu u Dalmaciji (1797. – 1805.) zamijenila je također kratkotrajna francuska uprava (1805. – 1814.). Ona je, osim ukidanja državnog vlasništva nad zemljom, reguliranog Grimanijevim zakonom od 25. travnja 1756. godine, na trasi antičkih cesti izgradila prometnicu od Splita i Sinja preko Trilja prema Vrgorcu i Metkoviću. U drugoj polovici 19. st., u doba druge austrijske uprave u Dalmaciji, povećava se prometna i trgovačka važnost grada Trilja, što se očituje u podizanju mosta preko Cetine 1851. god. te željeznog mosta 1880. god. (Vrgoč, 2010, 58). Unatoč nepreciznostima kako civilnih, tako i crkvenih popisa za župu sv. Mihovila Arhanđel u Trilju u 19. st., sačuvani podaci jasno pokazuju demografski rast u drugoj polovici stoljeća (Andreis, 2001, 5–10 Vidi tablice 1-3.). Isto možemo pretpostaviti i za čitav triljski kraj. Uz nagli porast stanovništva tada možemo zamijetiti i velike građevinske aktivnosti u triljskom kraju (Dukić, 2001, 12). Naime, u navedeni period datiraju izgradnja crkve sv. Mihovila u Trilju, kao i utemeljenje osnovne škole (Vrgoč, 2010, 59–60). Također i mnogobrojne kamene kuće iz triljskog kraja na čijim pročeljima pronalazimo ugrađene spomenike iz rimskog razdoblja. Najzanimljiviji je ipak jedan rimski nadgrobni spomenik pre-

ed in the collection of the Franciscan monastery in Sinj. Although the inscription on the stela was not preserved, on the basis of its place of finding, the representation of the horseman and the doors, the stela can be ascribed with great certainty to a legionary horseman or to a member of a cavalry unit (Medini, 1984, 109–110 no. 3 Fig. 2; For horsemen among members of the VII Legion see Tončinić, 2011, 25–26, 79–80, 85–86, 207 no. 3, 48 i 56. For auxiliary units in Tilurium see Tončinić and Ivčević, 2013, 505–506 Fig. 17–19).

Economic-demographic development of Trilj area in the 2nd half of the 19th century

Following the abolition of the Venetian Republic in 1797, numerous political, economic and demographic changes occurred which in turn affected the long term building activity in Dalmatia and Trilj area. The short lived Austrian rule (1797 – 1805) was replaced by a brief French government (1805 – 1814), with the latter abolishing the state ownership of the land regulated by the Grimani's law of 25th of April 1756 and constructing a route from Split and Sinj, connecting with Trilj towards Vrgorac and Metković. In the second half of the 19th century, during the Second Austrian rule in Dalmatia, traffic and trade significance of Trilj increased, evidenced by the construction of the bridge across the Cetina River in 1851 and the railway bridge in 1880 (Vrgoč, 2010, 58). Despite the irregularities of both civil and church lists for the diocese of St. Michael the Archangel of Trilj in the 19th century, the existing data clearly show the demographic growth in the second half of the 19th century (Andreis, 2001, 5–10 See the table 1–3.). Same can be assumed for the whole area of Trilj in which the sudden increase of population was followed by significant building activities (Dukić, 2001, 12). In this period the church of St. Michael was constructed along with the establishment of the elementary school (Vrgoč, 2010,

Sl. 2: Stela na starom groblju sv. Mihovila u Trilju (GAR 16-dig0177)
 Fig. 2: Stela from the old cemetery of St. Michael in Trilj (GAR 16-dig0177)

namijenjen u nadgrobni spomenik. Naime, na starom groblju sv. Mihovila u Trilju nalazi se rimska stela koja je stražnjom stranom položena na zemlju (slika 2). Na steli su podignuta dva recentnija nadgrobna spomenika. – Križ don Nikoli Dukiću iz 1851. god. i natpis don Pavlu Dukiću iz 1999. god. Križ je postavljen preko zabata i friza stele, a natpis preko profiliranog natpisnog polja. Vidljivi dijelovi friza i natpisnog polja su prekriveni patinom te čitanje i datacije nisu mogući. Prema podacima iz Inventara C u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana Čudotvorne Gospe Sinjske u Sinju, na istom mjestu, pokraj crkve sv. Mihovila iskopana je i stela Marka Anonija (Radan, 2016, 10–13; Zahvaljujemo kolegi D. Demicheliju na podacima vezanim uz ovu stelu). Gornji dio stele se od 1958. god. čuva u lapidariju navedene zbirke, dok se donji dio danas nalazi naglavačke uzidan visoko na pročelju stambene kuće na adresi Ulica sv. Mihovila 24 u Trilju (slika 3). Na spomeniku je uklesana 1856. god. kada datiramo i samu ponovnu upotrebu spomenika. Činjenica da je podignuta za civila i mjesto nalaza upu-

59–60). In Trilj and its surroundings, stone houses with monuments from the Roman period inserted into their facades are very common. The most interesting is a Roman funerary monument reused into a contemporary tombstone. In the old cemetery of St. Michael in Trilj, a Roman stela is placed on its back side (Photo 2) with two more recent tombstones erected above it – the cross for don Nikola Dukić dating in 1851 and the inscription for don Pavao Dukić from 1999. The cross is placed above the gable and the frieze of stela, while the inscription is engraved across the moulded inscription field. Visible parts of the frieze and the inscription field are covered in patina so it is not possible to date or read the inscription. According to information from the Inventory C in the Archaeological collection of the Franciscan monastery of the Miraculous Lady of Sinj, in the same place next to the church of St. Michael a stela of *Marcus Annonius* was found (Radan, 2016, 10–13; We would like to thank D. Demicheli for the information related to this stela). The upper part of the stela is kept in the lapidarium of the collection

Sl. 3: Stela Marka Anonija, ulica sv. Mihovila 24 u Trilju (GAR 16-dig0365 i 0368)
Fig. 3: Stela of Marcus Annonius, St. Michael street 24 in Trilj (GAR 16-dig0365 i 0368)

Sl. 4: Stela Gaja Valerija, ulica sv. Mihovila 32 u Trilju (GAR 16-dig0183).
Fig. 4: Stela of Gaius Valerius, St. Michael street 32 in Trilj (GAR 16-dig0183).

čuje na zaključak da stela Marka Anonija potječe s nekropole naselja *Pons Tiluri*. Nekoliko kuća dalje, na adresi Ulica sv. Mihovila 32, nalazi se stela Gaja Valerija (slika 4) koja je kao nadvratnik ugrađena u pročelje kamene kuće. Stela Gaja Valerija i stela s groblja sv. Mihovila u Trilju (slika 2) pripadaju jednostavnom vrlo i proširenom tipu stele. Usporedive stele nalazimo i među stelama VII. legije koje u svom gornjem dijelu nemaju potpuni prikaz edikule ili naiska (Usporedi reducirani tip c Tončinić, 2011, 160–161 Usporedi stele pod kat. br. 1, 6, 8, 20, 39, 46, 47, 68). No, pošto se ni jedna stela ne može pripisati vojnicima i time povezati s Tilurijem, također postoji mogućnost da potječu s nekropole naselja *Pons Tiluri*. Nedaleko od Trilja, u zaseoku Marušići, 1855. god. ugrađen je kao dovratnik stambene kuće donji dio nadgrobne stele (slika 5). Steli nažalost nedostaje gornji dio s natpisom. S obzirom

Sl. 5: Stela iskorištena kao dovratnik, zaseok Marušići kod Trilja (GAR 16-dig0251 i 0306).
Fig. 5: Stela inserted as a doorjamb, Hamlet of Marušići near Trilj (GAR 16-dig0251 i 0306).

from 1958, while the lower part is inserted in the facade of a house located in 24 St. Michael Street in Trilj (Photo 3). The year 1856 is engraved in the monument when the reuse of the stela can be dated. Considering the fact that the stela belonged to a civilian indicates that it originated from the necropolis of the settlement *Pons Tiluri*. Few houses away, in 32 St. Michael Street, a stela of *Gaius Valerius* (Photo 4) was used as a transom inserted in the facade of the house. The stela of *Gaius Valerius* and the stela from the St. Michael cemetery in Trilj (Photo 2) both belong to simple and widespread types of stela. Correlations are found among the monuments of Seventh legion which in their upper section have a complete representation of an aedicule or naiskos (Compare reduced type c Tončinić, 2011, 160–161 Compare stela no. 1, 6, 8, 20, 39, 46, 47, 68). Since neither stela can be ascertained to have belonged to soldiers or related to *Tilurium*, it is possible that they originate from the settlement *Pons Tiluri*. Not far from Trilj, in the hamlet of Marušići, a lower part of stela was inserted in a house as a doorjamb (Photo 5). Unfortunately the stela lacks its upper part with the inscription. Considering the choice of motifs represented in the lower section and small distance from Marušići, it can be assumed that it originates from *Tilurium* and was made for a soldier. Although the composition of the stela and some represented motifs stand out from currently known situation in *Tilurium*, one segment clearly belongs to the standardized repertoire of military stela and has correlations in *Tilurium*, while the other contains the features found on military stela in the wider Dalmatia area. – Round shield motif is found on two stela related to *Tilurium*, i. e. units which were stationed in the fortress (Tončinić and Ivčević, 2013, 509–510 Fig. 24–25). First stela was found in Hrvace, erected for *Burius Trebocus*, who served as *miles cohortis Aquitanorum*. The other stela was found in an late imperial tomb in Dugopolje. The inscription was not preserved, but the mon-

na izbor motiva prikazanih u donjem dijelu stele i malu udaljenost od Marušića, za stelu ipak možemo opravdano pretpostaviti da je podignuta za vojnika i da potječe iz antičkog Tilurija. Iako kompozicija stele i dio prikazanih motiva odudaraju od svega što nam je poznato u Tiluriju, dio motiva jasno pripada repertoaru vojničkih stele i ima paralele u Tiluriju, a dio se, iako nije svojstven za vojničke stele u Tiluriju, može dovesti u vezu s vojnim stelama u Dalmaciji. – Motiv okruglog štita nalazima na dvije stele koje se povezuju s Tilurijem, odnosno postrojbama koje su ondje bile smještene (Tončinić i Ivčević, 2013, 509–510 sl. 24–25). Prva stela je pronađena u Hrvacama, a podignuta je za Burija Treboka, koji je bio *miles cohortis Aquitanorum*. Druga je stela pronađena u kasnocarskoj grobnici u Dugopolju. Natpis nije sačuvan, ali se stela s obzirom na koncentraciju postrojbi koje su bile smještene u Tiluriju i s obzirom na prikazane motive, tumači kao vojnička (Cambi, 2001, 1994). Uz štit na njoj je, isto kao i na steli iz Marušića, prikazana i truba. Dlijeto i svrdlo naizgled se ne mogu povezati sa vojskom. Međutim, različite vrste alata nalazimo na jednoj vojničkoj steli iz Tilurija. Zbog oštećenja natpisa nije sigurno jeli Sekst Klodije bio *miles legionis VII Claudia pia fidelis, XI Claudia pia fidelis ili IV Flavia felix*. Na steli su prikazani šestar, kutomjer, čekić i visak (Tončinić, 2007; Tončinić, 2011, 48–49 kat. br. 25). Na cijelom nizu spomenika XI. legije *Claudia pia fidelis* iz Burna također nailazimo na prikaze poljodjelskog, kamenoklesarskog i tesarskog alata (Maršić, 2007; Tončinić, 2017). Ostale predmete prikazane na steli iz Marušića nije moguće povezati s vojskom. Ležaj (*lectus*) i klupica (*scamnum*) simbolički se mogu povezati s prikazima tipa Totenmahl, isto kao i prikazi konja i sluge. Posljednji predmet, abakus (?) i njegovo značenje na spomeniku za sada ostaju nejasni.

1898. god. Cetinsku krajinu pogodio je potres u kojem je pogotovo stradao triljski kraj (Vrgoč, 2010, 59–60). Potres je ošteti i crkvu Svetog Petra na Gardunu,

ument is defined as military stela due to its motives and concentration of military units stationed in *Tilurium* (Cambi, 2001, 1994). The motif of a shield is complemented by a trumpet, similar to the stela from Marušić. Chisel and auger seemingly cannot be related to military, but different tools are represented on one stela belonging to a soldier from *Tilurium*. Due to damage of the inscription it is not clear if *Sextius Clodius* served as *miles legionis VII Claudia pia fidelis, XI Claudia pia fidelis* or *IV Flavia felix*. The composition contains representations of a divider, protractor, hammer and plummet (Tončinić, 2011, 48–49 no. 25, 2007). The whole range of monuments of the *legio XI Claudia Pia Fidelis* from *Burnum* contain representations of different tools used for agriculture, stonemasonry and woodworking (Maršić, 2007; Tončinić, 2017). Other depicted artefacts cannot be related to military. Bed (*lectus*) and a small bench (*scamnum*) have symbolical correlations with the representations of Totenmahl type, same as representations of a horse and servants. The meaning of the last object on the monument, *abacus* (?), is for now unclear.

The Cetina Krajina was struck by the earthquake in 1898, when a Trilj area was particularly devastated (Vrgoč, 2010, 59–60). The earthquake also damaged the Church of St. Peter on Gardun, which was thoroughly restored in 1904. Construction of a mortuary at the cemetery is dated in this period whose facades have two monuments – the fragments of the altar with the reliefs of the stars and crescent (Photo 6), along with the upper part of the stela of *Gnaeus Domitius* (Photo 7), who was as a *veteranus legionis VII*. The stela was found in 1831 according to *CIL*, but was broken and reused in two different locations of the village. Not long after the morgue was lifted, more precisely in 1909, the lower part of this stela was reused and inserted as a transom of a stone house in Gardun, located to the south of the fortress (Photo 8) (*CIL* III 2710; Tončinić, 2011, 34–36 no. 12). The lower part of the stela is decorat-

koja je temeljito obnovljena 1904. god. U ovo doba datira izgradnja mrtvačnice na groblju uz crkvu u čije su pročelje ugrađena dva spomenika – ulomak žrtvenika s reljefima zvijezde i polumjeseca (slika 6) te gornji dio stele Gneja Domicija (slika 7), koji je bio *veteranus legionis VII*. Stela je prema CIL-u pronađena 1831. god., ali je s vremenom razlomljena i ponovno upotrijebljena na dvije različite lokacije u selu. Nedugo nakon podizanja mrtvačnice, točnije 1909. god, i donji dio ove stele je ponovno upotrijebljen te ugrađen kao nadvratnik kamene kuće u Gardunu, smještene južno od logora (slika 8) (CIL III 2710; Tončinić, 2011, 34–36 kat. br. 12). Donji dio stele ukrašen je reljefnim prikazom dvokrilnih vrata koji je karakterističan za spomenike VII. legije u Dalmaciji (Tončinić, 2011, 15–21, 149–158).

U Tiluriju postoji još nekoliko antičkih spomenika koji su uzidani u seoske građevine, ali na njima nije navedena godi-

ed with a relief representation of the double door, characteristic for the monuments of the Seventh legion in Dalmatia. (Tončinić, 2011, 15–21, 149–158)

In *Tilurium* there are several other ancient monuments that were inserted in rural buildings without an engraved year or containing any other information about the period when they were constructed. These are the buildings not yet recorded on the Grimani's cadastre from 1756 to 1758. Considering the construction activity of the Trilj area in the second half of the 19th century and at the beginning of the 20th century, documented among other things with spolia, in it can be assumed that they were built in that period as well. First of all, a doorjamb should be mentioned at the entrance to the cemetery around the church of St. Peter, for which a granite column was used (Photo 9). In the hamlet of Pezelj in Gardun, on the estate of Pavao (Ćirin) Pezelj, a smaller fragment of a stela (Pho-

Sl. 6: Žrtvenik s reljefima zvijezde i polumjeseca na mrtvačnici uz crkvu sv. Petra na Gardunu (GAR 16-dig0281 i 0278).

Fig. 6: Altar with the reliefs of a star and crescent on the cemetery of St. Peter on Gardun (GAR 16-dig0281 i 0278).

Sl. 7: Stela Gneja Domicija na groblju na mrtvačnici uz crkvu sv. Petra na Gardunu (Ante Verzotti)
 Fig. 7: Stela of Gnaeus Domitius on the cemetery of St. Peter on Gardun (Ante Verzotti)

to 10) is inserted inside the room now used for meat smoking, which explains the great damage to the monument. The monument does not contain a full depiction of an aedicule or naiskos in its upper part, and as in previously mentioned examples, we do not have any preserved information about the deceased or elements for dating. For *Tilurium* and its soldiers the stelae of the architectonic type with the motif of the gate are more common, such as the one known to us from the stela of *Gnaeus Domitius* (Photo 8). The same motif is found on the fragment of the stela inserted upside down on the house in the Pezelj hamlet on Gardun (Photo 11), where only the two upper panel doors are decorated with the relief of the lion head holding the door knock in its mouth. Although the fragment is modest, it can be ascribed with a degree of certainty that it belonged to a stela of a soldier who served in *Tilurium*. To the southwest of the fortress, in the hamlet of Banići, a fragment of the Roman altar (Photo 12) was built into the structure of an old stone house. Only the base of the monument,

Sl. 8: Stela Gneja Domicija u selu Gardun (GAR 16-dig0296 i Ante Verzotti)
 Fig. 8: Stela of Gnaeus Domitius in the village of Gardun (GAR 16-dig0296 and Ante Verzotti)

na, niti za sada raspolažemo s drugim podatkom o godini njihove izgradnje. Redom je riječ o građevinama koji još nisu ucrtane na Grimanijevom katastru iz 1756 – 1758. godine. Sudeći po građevinskoj aktivnosti koja je, među ostalim i spolijima, dokumentirana u triljskom kraju u drugoj polovici 19. st. i na početku 20. st., opravdano se može pretpostaviti da su i oni uzidani u tom razdoblju. – Kao prvo treba spomenuti dovratnik na ulazu u groblje oko crkve sv. Petra, za koji je iskorišten granitni stup (slika 9). Na Gardunu, u zaseoku Pezelji, na imanju Pavla (Ćirin) Pezelja, manji je ulomak stele (slika 10) ugrađen unutar prostorije koja se danas upotrebljava kao sušara, što objašnjava zatečenu veliku oštećenost spomenika. Unatoč tome može se reći da je riječ o još jednom primjerku stele koja u svom gornjem dijelu nema potpuni prikaz edikule ili naiska, ali kao i kod prethodnih primjeraka nemamo sačuvanih podataka o pokojniku, niti elemenata za dataciju. Za Tilurij i vojnike iz Tilurija mnogo su karakterističnije stele arhitektonskog tipa s motivom vrata kakav nam je poznat sa stele Gneja Domicija (slika 8). Isti motiv nalazi se na ulomku naglavačke ugrađenom na kuću u zaseoku Pezelji na Gardunu (slika

Sl. 9: Dovratnik na ulazu u groblje sv. Petra na Gardunu (GAR 16-dig0276)

Fig. 9: A doorjamb at the entrance to the cemetery around the church of St. Peter on Gardun (GAR 16-dig0276)

Sl. 10: Stela u sušari Pavla Pezelja na Gardunu

Fig. 10: Stela on the estate of Pavao Pezelj in the hamlet of Pezelj on Gardun

11) gdje su od cijele stele sačuvana samo dva gornja polja vrata ukrašena reljefnim prikazom lavlje glave koja u ustima drži alku za kucanje. Iako je ulomak skroman, sa sigurnošću se može reći da je pripadao steli nekog vojnika koji je služio u Tiluriju. Jugozapadno od logora, u zaseoku Banići, ulomak rimskog žrtvenika (slika 12) ugrađen je u konstrukciju stare kamene kuće. Sačuvana je samo baza spomenika i donji dio natpisnog polja sa zavjetnom posvetom i reljefnim ukrasom u obliku vijenca od hrastova lišća (*corona civica*). S obzirom da se ovaj motiv javlja na spomenicima od augustovskog vremena, žrtvenik s velikom sigurnošću možemo datirati u 1. stoljeće.

Korištenje rimskih kamenih spomenika u različite svrhe nastavilo se do danas. O tome svjedoči već spomenuta stela sa triljskog groblja (slika 2), koja je 1999. god. ponovno iskorištena kao pokrov recentnog groba. Zanimljiv primjer je i zavjetni žrtvenik vojnika Valerija, koji je najvjerojatnije bio posvećen Jupiteru, a nakon što je izdubljen sa stražnje strane, pretvoren je u kamenicu za vodu (Demicheli, 2011, 84, 97 kat. br 18). Manje destruktivan primjer je ulomak pravokutne baze stupa koji je naknadno iskorišten kao ograda (slika 13). Ulomak profiliranog luka i grede do danas se koriste kao sjedišta uz crkvu sv. Petra Apostola na Gardunu (slika 14).

Zaključak

Pregled spolija dokumentiranih u triljskom kraju pokazuje da je najkasnije u kasnoj antici došlo do drastične promjene u organizaciji prostora, koja se očituju u prenamjeni pojedinih građevina i/ili njihovoj potpunoj destrukciji, ali i u prenamjeni pojedinih spomenika. Destrukcija logora, logorskih građevina i spomenika kontinuirano se nastavila do u 20. st. Pri tome niti jedan spomenik nije ponovno iskorišten kako bi ispunjavao svoju izvornu namjenu. U kasnoantičkom razdoblju spomenici su iskorišteni kao građevinski materijal u nasipu, te za izgradnju grob-

lower part of the inscription field with the dedication and relief embellishment of the *corona civica* wreath are preserved. Considering that this motif appears on monuments in the Augustan period, the altar can be dated with great certainty into the 1st century.

The use of Roman stone monuments for various purposes continued to this day. This is evidenced by the already mentioned stela from the Trilj cemetery (Photo 2), which was reused in 1999 as a covering of the recent grave. An interesting example is the votive altar of a soldier Valerian, which was most probably dedicated to Jupiter and after being drilled on its backside, was turned into a water stoup (Demicheli, 2011, 84, 97 no. 18). Less destructive example is the fragment of the rectangular base of the column which was subsequently used as a fence (Photo 13). The section of the moulded arch and the beam are now used as seating areas next to the church of St. Peter Apostle in Gardun (Photo. 14).

Conclusion

The overview of the spolia documented in the Trilj area shows that at the latest in the Late Antiquity, there was a drastic change in the organization of space, manifested in the transformation of individual buildings and / or their complete destruction as well as in the reuse of individual monuments. Destruction of the fortress, its infrastructure and monuments continued until the 20th century. No monument was reused to fulfil its original purpose. In the Late Antiquity period, the monuments were used as building material in the embankment and for the construction of tombs. For the construction of Nutjak during the wars against the Ottomans, monuments of *Tilurium* were used as building material. With the resettlement of Gardun after the expulsion of the Ottomans, the economic and demographic development of the Trilj area in the second half of the 19th century, destruction and transfor-

Sl. 11: Ulomak stele u zaseoku Pezelji na Gardunu (GAR 16-dig0379 i 382)

Fig. 11: Fragment of stela in the hamlet of Pezelj on Gardun (GAR 16-dig0379 and 382)

Sl. 12: Žrtvenik u zaseoku Banići na Gardunu (GAR 16-dig0299)

Fig. 12: Roman altar in the hamlet of Banići on Gardun (GAR 16-dig0299)

Sl. 13: Baza stupa iskorištena kao ograda na Gardunu (GAR05-dig1709)
Fig. 13: Base of the column used as a fence on Gardun (GAR05-dig1709)

Sl. 14: Ulomak profiliranog luka i grede uz crkvu sv. Petra na Gardunu (GAR 16-dig0284)
Fig. 14: Moulded arch and a beam used as seating areas next to the church of St. Peter Apostle in Gardun (GAR 16-dig0284)

nica. Za izgradnju Nutjaka u vrijeme rata protiv Osmanlija spomenici iz Tilurija korišteni su kao građevinski materijal. Ponovno naseljavanje Garduna nakon protjerivanja Osmanlija te gospodarskim i demografskim razvojem triljskog kraja u drugoj polovici 19. st. destrukcija i prenamjena su doživjele svoj vrhunac. Spomenici su iskorišteni kao građevinski materijal u nasipu puteva ili su jednostavno kao nepotreban materijal deponirani na suhozidima i gomilama. Jedna stela iskorištena je kao pokrov groba (slika 2), a najčešće su spomenici korišteni za izgradnju novih objekata. Iako su najčešće uzidani s licem prema van, niti u jednom slučaju nije jasno moguće utvrditi namjeru graditelja da se spomenik, sačuva, prezentira ili koristi kao ukras. Naime, samo dva spomenika (slika 7 i 12) uzidana su u izvornoj orijentaciji na pristupačnom i vidljivom mjestu bez da su to praktični razlozi nalagali. Za razliku od toga pojedini spomenici su uzidani naglavačke (slika 3 i 11) ili/i na nepristupačnom mjestu (slika 3, 10 i 11). Spomenici su vjerojatno iz praktičnih razloga okretani s licem prema van. Na taj je način vjerojatno bila potrebna manja dodatna obrada spomenika, jer je njihova poledina često izvorno ostala nedovršena. Da su praktične potrebe bile ključne donekle potvrđuje i činjenica da su spomenici korišteni na mjestima gdje su svojom veličinom graditeljima mogli olakšati konstrukcijske zahtjeve. Najčešće kao dovratnici (slika 5), nadvratnici (slika 4 i 8), pragovi (slika 11) ili ograde (slika 13). Zahvaljujući ovoj praksi ipak su brojni i vrijedni spomenici iz Tilurija ostali sačuvani. Jedan je spomenik prenamijenjen u uporabni predmet, odnosno kamenicu za vodu. Iako nije moguće utvrditi namjeru graditelja da se spomenik sačuva, prezentira ili koristi kao ukras, praktična potreba spomenike je najčešće smjestila licem prema van i već time uglavnom na vidljiva i manje više pristupačna mjesta. U konačnici su spomenici time sačuvani i prezentirani, a i služe kao ukras na tradicionalnoj arhitekturi triljskog kraja koja je u međuvremenu i sama postala

mation have reached its culmination. The monuments are used as building material in the embankment of paths or simply as unnecessary material deposited on dry-stone walls and piles. One of the stelae was used as a cover of the tomb (Photo 2), while the most of the monuments were used for the construction of new buildings. Although they are most often incorporated facing outwards, it is not possible to ascertain the intention of the builder for monument to be preserved, presented or used as a decoration. Only two monuments (Photo 7 and 12) were built into the original orientation in an accessible and visible place, lacking any practical reasons for it. In contrast, some monuments are inserted upside down (Photo 3 and 11) and or / in an inaccessible place (Photo 3, 10 and 11). Monuments are likely to be turned facing out for practical reasons. In this way probably a minor additional processing of the monuments needed because their back-drop was often left unfinished. Evidence for practical needs being crucial is the fact that the monuments were used in places where their construction size could reduce the construction requirements. Most often as doorjambs (Photo 5), transoms (Photo 4 and 8), thresholds (Photo 11) or fencing (Photo 13). Thanks to this practice, however, numerous and valuable monuments from *Tilurium* have been preserved. One monument was reused as a usable object, i. e. a water stoup. Although it is not possible to determine the builder's intention to preserve, present or use a monument as a decoration, the monument is due to practical reasons usually located facing outwards on visible and more or less accessible places. In this way, the monuments are preserved and presented, and they serve as a decoration on the traditional architecture of the Trilj, which itself has become cultural heritage. The analysis of the structures in which the monuments were used as spolia indicates that special attention is needed for these structures in the future research. Various forms of embankments, pits, drystone walls or other

spomenikom. Analiza struktura u čijoj su izgradnji spomenici iskorišteni kao spoliji ukazuje na pažnju koju je ne samo u triljskom kraju potrebno u budućnosti posvetiti tim strukturama. Različiti oblici nasipa, gomile, suhozidi i drugi oblici međa, pa nažalost i tradicionalne građevine od sredine 20. st. sve više nestaju u naletu nove destrukcije i prenamjene prostora koje se kriju iza suvremene industrijalizacije i urbanizacije. Često ih kao „prepreke napretka“ nije moguće spasiti, ali kao primjeri ranijih destrukcija i prenamjena prostora navedene strukture, kako smo pokazali, često krije spolije koje su vrijedan spomenik naše antičke prošlosti.

forms of confines and unfortunately both traditional buildings from the mid-20th century are increasingly disappearing into the flames of new destruction and transformation of space behind modern industrialization and urbanization. Often, as “obstacles to progress” they cannot be preserved, but as examples of earlier destruction and transformation of the space, as we have shown, it often conceals the spolia that are a valuable monument to our ancient past.

- Abramić 1940** - M. Abramić, Historijski natpis iz Garduna, Vjesnik za arheologiju historiju dalmatinsku 51, 1940, 225–229.
- Alföldy 1987** - G. Alföldy Die Auxiliartuppen der Provinz Dalmatien, in: Römische Heeresgeschichte. Beiträge 1962 - 1985, Amsterdam, 1987, 239–297.
- Andreis 2001** - M. Andreis, Stanovništvo Župe sv. Mihovila Arhandela u Trilju u 19. stoljeću. Demografska i antroponijska analiza na temelju podataka iz matičnih knjiga krštenih, Trilj, 2001.
- Betz 1939** - A. Betz, Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien, Abhandl. d. Archäol. -epigraph. Seminars d. Univ. Wien. N. F. 3. Baden b. Wien, 1939.
- Cambi 2001** - N. Cambi, Dugopolje u antici, u: A. Gulin, (Ed.), Dugopolje. Zbornik radova Općine Dugopolje, Zagreb, 2001, 79–108.
- Cambi 1994** - N. Cambi, Stele iz kasnoantičke grobnice u Dugopolju, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 86 (1993), 1994, 147–181.
- Demicheli 2011** - D. Demicheli, Neobjavljeni antički natpisi iz Muzeja Cetinske krajine i Zbirke franjevačkog samostana u Sinju. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 27, 2011, 69–97.
- Dukić 2001** - J. Dukić, Crkva sv. Mihovila u Trilju: (1901. - 2001.), Trilj, 2001.
- Gunjača 1937** - S. Gunjača, Topografska pitanja na teritoriju stare cetinske županije s ekskursima o ubikaciji Setovije i Tuliruma, Split, 1937.
- Ivčević 2002** - S. Ivčević, Metalni nalazi, in: M. Sanader et al., Tilurium III. Istraživanja 2002. - 2006. godine, Zagreb, 2014, 147–223.
- Kovačić 1989** - S. Kovačić, Vijesti iz crkvenih arhiva o Cetinskoj krajini pod Turcima, in: Sinj i Cetinska krajina za vrijeme osmanlijske vlasti, Zbornik Cetinske krajine, Knjiga 4, Sinj, 1989, 145–166.
- Maršić 2007** - D. Maršić, Nadgrobni spomenici Burnuma (pregled), in: Marguš, D. (Ed.), Simpozij Rijeka Krka i Nacionalni Park "Krka". Prirodna i kulturna baština, zaštita i održivi razvitak, Zbornik radova, Šibenik, 5.-8. Listopada 2005, Šibenik, 2007, 203–228.
- Medini 1984** - J. Medini, Spomenici s Atisovim likom na području Sinjska krajine, in: Cetinska krajina od prehistorije do dolaska Turaka, Znanstveni skup, Sinj, 3-6. VI 1980, Split, 1984, 107–126.
- Milošević 1998** - A. Milošević, Arheološka topografija Cetine, Split, 1998.
- Radan 2016** - M. Radan, Dokumentiranje i kataloška obrada antičkih spolija na području grada Trilja, Split, 2016.
- Ritterling 1924** - E. Ritterling, Legio. Bestand, Verteilung und kriegerische Betätigung der Legionen des stehenden Heeres von Augustus bis Diocletian. Paulys Realencyclopädie Classischen Altertumswissenschaft Band XII 1, 1924
- Sanader 2000** - M. Sanader, Kasnocarska grobnica iz Vojnića. Opuscula archaeologica 23–24, 2000, 225–236.
- Sanader, Tončinić 2010** - M. Sanader i D. Tončinić, Gardun - antički TILURIUM = Gardun – The Ancient TILURIUM, in: I. Radman-Livaja (Ed.), Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj – The Finds of the Roman Military Equipment in Croatia, Zagreb, 2010, 33–53.

Sanader, Tončinić 2013 - M. Sanader, D. Tončinić, Das Projekt Tilurium, in: M. Sanader, A. Rendić-Miočević, D. Tončinić, I. Radman-Livaja (Eds.), Rimska vojna oprema u pogrebnom kontekstu. Radovi XVII. ROMEC-a = Weapons and Military Equipment in a Funerary Context. Proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference = Militaria als Grabbeilage. Akten Der 17. Roman Military Equipment Conference, Zagreb, 2013, 411–433.

Sanader, Tončinić 2014 - M. Sanader i D. Tončinić, Nepokretni nalazi, in: M. Sanader et al., Tilurium III. Istraživanja 2002. – 2006. godine, Zagreb, 2014, 31–94.

Šašel, Šašel 1986 - A. Šašel i J. Šašel, Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt, Situla. Razprave Narodnega muzeja Slovenije, Ljubljana, 1986.

Schallmayer al. 1990 - E. Schallmayer, K. Eibl, J. Ott, G. Preuss, E. Wittkopf (Eds.), Der Römische Weihebezirk von Osterburken. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Stuttgart 1990.

Šeparović 2014 - T. Šeparović, Numizmatički nalazi, in: M. Sanader et al., Tilurium III. Istraživanja 2002. - 2006. godine, Zagreb, 2014, 293–329.

Soldo 1989 - J. Soldo, Etničke promjene i migracije stanovništva u Sinjskoj krajini krajem 17. i početkom 18. stoljeća, u: Sinj i Cetinska krajina za vrijeme osmanlijske vlasti, Zbornik Cetinske krajine, Knjiga 4, Sinj, 1989, 81–144.

Soldo 1997 - J. A. Soldo, Sinjska krajina u 17. i 18. stoljeću: knjiga druga, Sinj, 1997.

Tabak et al. 2010 - A. Tabak, D. Petričević, I. Alduk, Utvrda Nutjak, in: T. Šeparović, Lj. Gudelj, T. Marasović, (Eds.), Zbornik Stjepan Gunjača i Hrvatska srednjovjekovna povijesno - arheološka baština 1. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Stjepan Gunjača i Hrvatska srednjovjekovna povijesno - arheološka baština u povodu 100. obljetnice rođenja akademika Stjepana Gunjače Split 3. - 6. studenog 2009, Split 2010, 425–439.

Tončinić 2003 - D. Tončinić, Koštani i drugi nalazi s Garduna, in: M. Sanader, Tilurium I: Istraživanja = Forschungen: 1997.-2001, Zagreb, 2003, 257–270.

Tončinić 2007 - D. Tončinić, Werkzeugdarstellungen auf einer Grabstele aus Tilurium, in: Die Selbstdarstellung der römischen Gesellschaft in den Provinzen im Spiegel der Steindenkmäler, Innsbruck, 2007, 259–264.

Tončinić 2011 - D. Tončinić, Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije = Monuments of Legio VII in the Roman Province of Dalmatia, Split 2011.

Tončinić 2017 - D. Tončinić, Das Alltagsleben des Soldaten. Die Ikonographie des täglichen Lebens auf den Grabsteinen der XI. Legion in Dalmatien. Supl. Rev. Archéologique L'Est., 2017.

Tončinić, Ivčević 2013 - D. Tončinić i S. Ivčević, Das Projekt Tilurium – Waffendarstellungen auf Grabstelen aus Tilurium, in: M. Sanader, A. Rendić-Miočević, D. Tončinić, I. Radman-Livaja (Eds.), Rimska vojna oprema u pogrebnom kontekstu. Radovi XVII. ROMEC-a = Weapons and Military Equipment in a Funerary Context. Proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference = Militaria als Grabbeilage. Akten Der 17. Roman Military Equipment Conference, Zagreb, 2013, 493–516.

Vrbanc 2012 - P. Vrbanc, Cohors VIII Voluntariorum Civium Romanorum na području rimske provincije Dalmacije, diplomski rad, Zagreb, 2012.

Vrgoč 2010 - M. Vrgoč, Pregled povijesti grada Trilja, Trilj, 2010.

Zaninović 2008 - M. Zaninović, Beneficarii consularis na području Delmata = Beneficarii consularis in the territory of the Delmatae. Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 24, 2008, 181–184.

Zaninović 1996 - M. Zaninović, Vojni značaj Tilurija u antici, in: Od Helena do Hrvata, Zagreb, 1996, 280–290.